

Eşq di Edebiyata Goranî/Hewramî de: Mînaka Perîşannameya Mela Perîşanê Dînewerî

Shahab Valî¹

Goranî/Hawramî Edebiyatında Aşk: Mela Perîşan-ı Dînewerî'nin Perîşannamesi Örneği

Öz

Tüm dünya edebiyatında olduğu gibi, Kürt edebiyatının farklı lehçelerinde yazılmış eserlerin ana temalarından biri de aşk temasıdır. Bu kavram, Kürt edebiyatının farklı türlerinde, farklı kontekt ve anlamlarda kullanılmıştır. Bahsi geçen edebi eserlerden biri de hicri dokuzuncu yüzyılda Mela Perîşan Dinewerî tarafından, manzum bir şekilde kaleme alınan olan Perîşanname adlı eserdir. Dini edebiyat olarak değerlendirebileceğimiz adı geçen eserde, şair aşk kavramını akıl kavramının karşısına koyup, birçok dini/felsefi eserde olduğu gibi, bu iki kavramı, münazara şeklinde karşılaştırmıştır. Bu makalenin amacı, şairin düşünce tarihinin iki temel kavramı olan aşk ve akıl hangi kontekts ve anlamda kullanıp değerlendirdiğini genel olarak ele alıp, tartışmaktır.

Kurte

Wekî hemû edebiyatên cîhanê, yek ji mijarên sereke yê berhemên ku bi zaravayên cuda yê edebiyata Kurdî hatine nivîsîn mijara “eşq”ê ye. Ev têgeh di cureyên cuda yê edebiyata Kurdî de, di çerçove û wateyên cuda de hatiye bikaranîn. Yek ji wan berhemên edebî yê navborî Perîşanname ye ku ji aliyê Mela Perîşan Dinewerî ve di sedsala nehem a hicrî de, bi awayekî helbestkî hatiye nivîsîn. Di berhema navborî de, ku em dikarin wekî edebiyata dînî bihesibînin, şair têgeha eşqê li hemberî têgeha aqilî datîne û van her du têgehên, wekî di gelek berhemên dînî/felsefî de, di şêklê munazereyê de berawird dîke. Armanca sereke ya vê gotarê analiz û niqaşa giştî ya wate, bikaranîn û nîrxandinê Mela Perîşan a li ser du têgehên bîngêhî ên tarîxa ramanê, yanî eşq û aqil.

Peyvên Sereke: Eşq, Aqil, Mela Perîşanê Dînewerî, Perîşanname, Şî'itî.

Anahtar Kelimeler: Aşk, Akıl, Mela Perîşanê Dînewerî, Perîşanname, Şî'ilik.

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Mardin Artuklu Üniversitesi, Türkiye'de Yaşayan Diller Enstitüsü, Kürt Dili ve Kültürü Anabilim Dalı, vali.shahab@gmail.com, ORCID: 0000-0003-0580-1598.

Love in Gorani/Hewrami Literature: The Example of Molla Parishan Dinawari's Parishanname

Abstract

As in all world literature, one of the main themes of literary works, written in different dialects of Kurdish literature is the theme of love. Love, as a concept, has been used in different types of Kurdish literature in different contexts and meanings. One of the mentioned literary works is the work called Parishanname, which was written in verse by Molla Parishan Dinawari in the ninth century AH. In this work, which we can consider as religious literature, the poet put the concept of love against the concept of reason and compared these two concepts in the form of a debate, as in many religious/philosophical works. The aim of this article is to discuss in general the context and meaning in which the poet uses and evaluates the two basic concepts of the history of thought, love and reason.

Keywords: Love, Reason, Molla Parishan Dinawari, Parishanname, Shi'ism.

Extended Abstract

It is possible to say that "Love", as a concept, is one of the most important concepts that has been emphasized throughout the history of world literature and has been a source of inspiration for poets and writers. The concept of "love", from tragedy to epic, from novel to religious literature, has always played a very important role in the emergence of literary works by dealing with different fields of literature in different contexts. One of the most basic concepts of Kurdish literature, which we can count as one of the most important parts of Eastern literature, is love too. Kurdish literary works, which were created in four different dialects and survived in oral/written form, have dealt with the concept of love in great detail from different perspectives, especially in the Islamic period, and have revealed a rich literary heritage. Undoubtedly, the most important and well-known works of Kurdish literature as a literary heritage are "love poems" and "mystical literature". In Kurdish mystical literature, the concept of love is generally handled within the framework of a "divine dimension", "existence" and is evaluated as the bond between the creator and the created. In these literary works, the concept of love is generally seen as superior to "reason", as is the case in Islamic mystical literature. In these literary works, the reason, in the context of Greek philosophy, has always been considered and evaluated as a worthless concept that is far from being able to grasp the truth. One of the works that reveal this view is the work called Perîşanname, which was written in verse by Molla Parishan Dinawari in the ninth century A.H. In the mentioned work, which was written by a Kurdish Shiite thinker and can be considered as religious literature, the poet put the concept of love against the concept of reason and compared these two concepts in the form of a debate, as in many religious/philosophical works. However, while evaluating the concept of love, the poet followed a different style from the views in mystical literature and argued that true love is only the love for the Prophet and His Family. Because, according to the poet, it is possible to grasp the majesty of the Prophet and His Family

rank only with love, not with reason. The aim of this article is to discuss, in general, the context and meaning in which the poet uses and evaluates the two basic concepts of the history of thought, love and reason.

Destpêk

Peyva eşqê ku têgeheke bingehîn e di qada îrfanê de, bi piranî wekî navek ji bo “derbaskirina sînorên hezkirin”ê tê bikaranîn. Di îrfana îslamî de têgeha eşqê wekî hezkirina Xweda ya bi hemû hewldan û daxwazê (Ulfetî Tebrîzî, 1362: 41) û bi awayekî bêhed (Tevessulî Efşar, 1389: 102) tê pênasekirin, û tê gotin ku eşq, bi xwezaya xwe, tengahî û bela ye. Nêzîkbûn û rihetî ji bo eşqê xerîb e (Ergin, 2006: 128-129).

Bêguman têgeha eşqê yek ji tema û têgehên herî berbelav e û çavkaniya îlhamê ye di edebiyata cîhanê de. Di edebiyata Kurdî de jî ev tema, an têgeh, xwedî rolekê bêhempa ye û gelek caran hatiye vegotin û li derdora vê temayê gelek berhemên mezin ên edebî hatine nivîsandin û derketine meydanê. Yanî bi gîştî dikare bê gotin ku di tarîxa edebiyata Kurdî de, yek ji tema û têgehên herî berbelav û bingehîn têgeha eşq an evînê ye.

Bikaranîna têgeha eşqê di edebiyata Kurdî de dikare di din du kategoriyên gîştî de bê dabeşkrin:

Eşq/evîna mecazî; yanî eşq di navbera du kesayetên dinyewî, yan jî aşîq û maşûq de.

Eşqa îlahî an îrfanî; ku maşûq Xweda ye û bi piranî wekî sedema hebûn û xulqandinê tê ravekirin.

Her du kategoriyên eşqê, mecazî yan îlahî, di zaraveyên cuda yên edebiyata Kurdî yên wekî Kurmancî- Soranî- Zazakî û Goranî/Hewramî de hatine bikaranîn.

Edebiyata Kurdî ya Goranî-Hewramî ji layê metn û pirrengiya cureyî ve yek ji beşên herî dewlemend ên edebiyata Kurdî ye. Coxrafaya taybet a herêma Goran/Hewraman, hebûn û belavbûna dîn, mezheb û terîqetên tesewifî yên cuda bi awayekî siruştî bandor li şairên herêmê kirine û bûne sedema pêkhatina edebiyateka dewlemend ku tê de têgeha eşq/evîn, mecazî yan îlahî xwedî rolekê navendî ye.

Di edebiyata Goranî/Hewramî de ku dikare di bin banê çendîn serenavan wekî edebiyata mîtolojîk/destanî, edebiyata dînî/îrfanî û edebiyata aşiqane da, bê senifandin, bikaranîna têgeha eşq/evîn tenê bi kategoriya edebiyata aşiqane an dînî/îrfanî ve sînordar nîne.

Ji xeynî berhemên wekî “Mem û Zîn”, “Şîrîn û Xusrew”, “Şîrîn û Ferhad”, “Xurşîd û Xeraman”, “Yusif û Zuleyxa”, “Leylî û Mecnûn”, “Heyder û Senûber”, “Gul û Bulbul” ku di serdemên cuda de, ji layê şairên cuda ve bi Kurdiya Goranî/Hewramî hatine nivîsîn û mijara wan a sereke hikayeta eşq, aşîq û maşûq e, di edebiyata Goranî/Hewramî ya destanî de jî serpêhatiyên aşîq û maşûq dîsa wekî temayeke giring hatiye teswîrkirin. Nimûneya herî nasrav jî çîroka “Bîjen û Menîje”yê ye (Behramî, 1383: 291-338).

Di heman demê de divê bê gotin ku di edebiyata Goranî/Hewramî de, eşqa mecazî her tim xwedî aliyekî pîroz û platonîk e. Di berhemên edebî yê Goranî/Hewramî de tê dîtin ku car caran aşiq û maşûq bêyî ku hevdu bibînin, aşiqê hev dibin, wekî eşqa Tehmîne û Rustemê Zal, ya di çîroka Rustem û Suhrab (Behramî, 1388: 58) de tê dîtin, û rastî û heqîqîbûna eşqa wan di encamê de eşkere dibe, wekî di riwayeta Mem û Zîna Hewramî de tê teswîrkirin:

“Bi taqî zanaş niyen mecazî

Heqîqî eşq in ce karsazî“ (Ölmez & Vali, 2021: 181).

Li kêleka eşqa mecazî yan dinyewî ku mijarek sereke ye di edebiyata Goranî/Hewramî de, eşqa îlahî/îrfanî jî tema û têgehekê navendî ye di vê edebiyatê de. Nimûneyên herî berbiçav ên eşqa îlahî/îrfanî di berhemên şairên wekî Bêsaranî, Seydî Hewramî, Xanayê Qubadî û Mewlewîyê Kurd de tînin dîtin.

Ji xeynî şa'îrên li jorê, bê guman yek ji şairên herî navdar di edebiyata Goranî/Hewramî de ku di berhema xwe de têgeha eşqê bi kar aniyê, Mela Perîşan e ku di çavkaniyên berdestê de wekî Mela Perîşanê Dînewerî an jî Mela Perîşanê Kurd hatiye tomarkirin û di hin çavkaniyên çapnebûyî jî wekî Şêx-ul Îslamê Dînewerê (Alî bin Muhammed Baqir el-Damexanî, 1334: 107) hatiye pêşkêşkirin.

1. Derbareyê Mela Perîşanê Dînewerî de

Li gorî zanyariyên berdest, Mela Muhemmed Ebûlqasim, bi nasnavê xwe yê edebî Mela Perîşan, di nivê duyem ê sedsala h. 9/m.14ê de li bajarê Dînewerê hatiye dinyayê (Xeznedar, 2010: 22).

Di hinek destxetan de jî navê wî wekî Mela Perîşanê Hersînî jî hatiye qeydkirin, lewma jî ihtimal e Mela Perîşan ji gundê Hersînê be ku roja îro nêzîkî navenda bajarê Kirmanşahê ye (Hosseini Abbariki, 2021: 4-6). Dîsa li gorî hin lêkolîneran, jê ra ‘Mela Perîşanê Lor’ jî hatiye gotin lê guman tê heye ku Mela Perîşan bi ‘eslê xwe Lor be (Umerayî, 2008: 4). Lê Ahmedî bi şerh û ronkirinekê dide zanîn ku Mela Perîşan bi ‘eslê xwe ne ‘Lor’ e lê kurd e û destnîşan dike ku Mela Perîşan sala 1356ê hatiye dinyayê, zêdetir li herêma Kirmanşah û Dînewerê maye û sala 1421ê li bajarê xwe wefat kiriye (Ahmadi, 2016: 75-90). Li vir divê bê gotin ku di çavkaniyên tarîxî de, Lor jî wekî şaxekî Kurdan hatine tomarkirin (Bidlîsî, b.t.: 23-24).

Li gorî agahiyên ku di *Perîşannameyê* de tînin dîtin, alimê navdar ê şî'a, Şêx Recebê Bursî ku heta sala 1398ê jî li heyatê bûye (Bîdakî, 2016: 210) şêx û rêberê Mela Perîşan e. Mela Perîşan bi xwe di *Perîşannameyê* da Bursî wekî şêxê xwe dide nasîn û dibêje ku pêncî sal di xizmeta wî de bûye û pêwendiya xwe ya digel wî eşkere dike:

“Ve tirsê sellem û sellem tirsî

Şêx Recebê Bursî bi ew heme qursî

Pencah sal terîqê xidmetim guzaşt

Curbuzey yek herf bîştir ew nedaşt” (Mela Perîşan, 1313: wrq. 22b)

Bêguman nasîna Hafiz Recebê Bursî û baweriya wî, ji bo nasîna Mela Perîşan û raman û naveroka *Perîşannameya wî* pir giring e.

Rezîeddîn Receb bin Muhemmed bin Receb el-Hillî el-Bursî, wekî hafiz û muheddisêkê pêşeng ê baweriya şî’a û felsefeya ‘irfanê hatiye naskirin (Amir-Moezzi, 2020: 251). Navê wî, di çavkaniyeka ‘alimên şî’a yên serdemê de, wekî Receb bin Muhemmed bin Receb Bursî jî tomar bûye (Amilî, 1983: 464). Navê Hafiz Recebê Bûrsî, hêj di serdama xwe de, di nav fêhristên ‘ulema û pêşengên mezheba şî’a da cih girtiye.

Bursî, di pirraniya çavkaniyan da wekî muheddis û ‘alim cih girtibe jî herwiha şa’ir û edîbek e. Di nav berhemên wî de dîwanek jî cih digire û temayên sereke yên helbestên wî, ‘medhê pêxember’, ‘ehlê beytê’ û ‘mersiyeya Huseynê şehîd’ e (Subhanî, 1418: 106). Hafiz Recebê Bursî, waqîfê pirraniya ‘ilmên serdemê ye û bi taybet jî di ‘ilmê *esrarê hûrûf* de pispore (Bursî, 1969: 25-29).

Agahiyên sehîh û berdest ên li ser jiyana Bursî, wekî telebeyê wî yanî Mela Perîşan, mixabin kêman in. Lewma jî jiyana wan, dişîbin hev. Tê zanîn ku Bursî, li dor sala h. 743 (m. 1342), li gundê Bursê hatiye dinyayê ku ev gund roja îro di navbera bajarên Hille û Kufeyê de dimîne. Di xortaniya xwe de, li bajarê Hilleyê (Momen, 1985: 87) binecih dibe ku navendeka giring a rewşenbîriya wê serdemê ye.

Tê zanîn ku alimên sereke yên mezheba şî’a, li wê derê berhev dibin, li gorî doktrîna şî’a şagirdên nû perwerde dikin û bi navê ‘Mekteb-i Hille’, ekolek derdikeve meydanê (Amir-Moezzi & Jambet, 2004: 194-199). Bursî, demekê li wê derê dimîne, paşê berê xwe dide Xoresanê ku di wê serdemê da Hukûmeta Serbîdaran a şî’î (m. 1337-1381) li ser hukm e. Şêx Recebê Bursî, paşê diçe bajarê Meşhedê ku tirba îmamê heştam ê şî’î li wê derê ye, dikeve inziwayê û wekî zahidekî dest bi nivîsandinê dike. Bursî, beşa duyem a berhema xwe *Meşariq Enwar el-Yeqîn fi Heqayiq Esrar Emîr el-Muminîn*, sala m. 1410-11ê, li bajarê Meşhedê nivîsiye. Ji ber wê jî em dikarin bêjin Hafiz Recebê Bursî, piştî tarîxa 1410ê koça dawî kiriye (Amir-Moezzi, 2020: 254). Şêx Recebê Bursî, eger piştî sala 1410ê wefat kiribe, ne dûrî aqilan e ku ew û Mela Perîşan hevçaxê hev bin. Lewma jî li ser tarîxa jiyana û mirina Mela Perîşan, heta peydakirina belge û tarîxên teqez, em ê van agahiyên berdest qebûl bikin. Li gorî vê pêşqebûlê Mela Perîşan di sala 1356-57ê hatiye dinyayê û di destpêka sedsala 15ê de piştî xizmeta pênceh salan a li ber dergehê Şêx Recebê Bursî, berhema xwe *Perîşanname* nivîsiye û teqriben sala 1420-21ê wefat kiriye. Cihê tirba wî nayê zanîn.

Hafiz Recebê Bursî û Mela Perîşan li ku derê, kengî û çawa hev nas kirine, bi awayekî zelal nayê zanîn. Lêbelê, wekî me berê jî destnîşan kir, di çavkaniyên tarîxî da gundê Burs, di navbera Hille û Kufeyê da cih digire. Tê zanîn ku Dînewer nêzîkî bajarê Kufeyê ye û di serdema Îslamî da zêdetir wekî ‘Mah-i Kufe’ ango ‘Heyva Kufeyê’ hatiye binavkirin (Bekran, 1342: 67). Naxwe, li ser hevnasîna van herdu ‘aliman, em dikarin behsa sê ihtimalan bikin: 1. Şêx Recebê Bursî û Mela Perîşan li

gundê Bursê hev nas kirine û bi hev re pêşî çûne Hilleyê paşê jî çûne Xoresanê. 2. Bursî û Mela, cara ewil li Hilleyê hev dîtine û paşê çûne Xoresanê û li wê derê binecih bûne. 3. Bursî û Mela Perîşan, li Xoresanê hev nas kirine.

Wekî me berê jî amaje pê kirî, Mela Perîşan dibêje wî pênceh salan xizmeta Şêx Recebê Bursî kiriye. Lewma jî ihtimala sêyem, ihtimaleka ze'îf e. Li gorî çavkaniyên berdest, Şêx Recebê Bursî, sala h. 743yê (m. 1342) hatiye dinyayê û 813ê (m. 1410) koça dawî kiriye. Heke wekî Mela Perîşan beyan kirî, ew pênceh salan di xizmeta wî da mabe, divê beriya ku Bursî hatî Xoresanê, van herdu 'aliman hev nas kiribin û Mela bûbe murîdê Bursî. Di wê serdemê de, bajarê Hille ji bo mezheba şî'a, navendeka 'ilmî û zanistî ye; ihtimaleka beraqil e Mela Perîşan jî wek Recebê Bursî ji bo tehsilê çûbe Hilleyê, van herdu şexsiyetan li wê derê hev nas kiribin û paşê bi hev ra çûbin berev Xoresanê.

2. Perîşanname û Naveroka Wî

Digel ku lêkolînerên edebiyata kurdî ya klasîk, ji bo navê Mela Perîşanê Dînewerî û berhema wî çavnas in lê wekî hat gotin, mixabin agahiyên sehîh li ser jiyana wî û berhemên wî, pir kêm in. Li gorî hin lêkolîner Mela Perîşan kevntirîn şa'irê kurd e û diyalekta Goranî û bi zimanê kurdî berhemek nivîsiye (Xeznedar, 2010: 22).

Dikare bê gotin ku hemû berhemên li ser dîroka edebiyata kurdî, wekî “şa'irekî Hurûffî” behsa Mela Perîşan dikin. Bêguman sersebebê vê pêşqebûlê bikaranîna “ilm el-hurûf”, ango “zanista herfan” a di *Perîşannameya* Mela Perîşanê de ye. Lê dema bi hûrbîni lêkolînek li ser naveroka berhemê bête kirin, êşkere dibe ku şirove û agahiyên li ser hurûfbûna Mela Perîşan, dibe ku ne rast bin. Kûrbûn û analîza naveroka *Perîşanname* nişan dide ku Mela Perîşan şa'irekî şî'î yê donzdeh îmamî bûye. Jixwe di beyta 522yê ya *Perîşannameyê* de Mela Perîşan mezheb û baweriya xwe rasterast wekî ‘Mezheba Cafer’ bi nav dike. Tê zanîn ku mezheba şî'ayê donzdeh îmamî, hêj di sedsala hicrî 2yem de, ango di dewra îmamê şeşem Cafer el-Sadiq de (h. 148), wekî ‘Caferî’ dihat binavkirin (Modarresi, 1993: 54). Sersebebê vê yekî jî ew e ku cara yekem Îmam Cafer el-Sadiq, ferman daye sehabeyên xwe ku gotinên îmamên beriya wî, bi rêkûpêk bêne nivîsin. Bi vî rengî, berhevokên pêşîn ên hedîsên mezheba şî'a derketine meydanê (Vali, 1385: 154). Ji ber girîngiya vê hereketa nivîsînê, ev navlêkirin heta roja îro jî dewam dike.

Li gorî agahiyên berdest, *Perîşanname* tekane berhema Mela Perîşan e ku hatiye tesbîtkirin. Ev berhema pexşankî ku ji 1017 beytan pêk hatiye, rasterast ji aliyê Mela Perîşan ve wek *Perîşanname* hatiye binavkirin:

Min ji bismillah

Ibtida mekim min ji bismillah

Perîşannamey zikr mekim billah

Ne eray her kes pey fena fi-llah (Mela Perîşan, 1313: wereq: 4b).

Li gorî fihrista lêkolîner Hadî Bîdakî amade kirî, 19 destxetên cuda yên *Perîşannameyê* hene li kitêbxaneyên muxtelîf ên Îranê (Bîdakî, 2016: 210).

Heta niha lêkolîneka berfireh li ser nehatiye kirin jî, zêdetirî bîst nusxeyên *Perîşannameyê* hatine tesbîtkirin. Di nav nusxeyên hazîr de kamiltirîn nusxe, nusxeya arşîva Martin Hartman e ku ji aliyê naverokê ve bi awayekî qenc, beş bi beş hatiye tesnîfkirin.

Berhem, di arşîva M. Hartman ya Berlînê de hatiye parastin. Li ser tarîxa berhemê tişteke nehatiye gotin lê ev nusxeya *Perîşannameyê* ji aliyê mustensîx Muhammed Qulî Hersînî ve hatiye îstînsaxkirin. Hersînî, di dawiya xatimeyê de roj û sala nivîsîna nusxeyê eşkere dike: Çaremîn roja Remezanê sala h. q. 1313ê (wrq. 52b).

Berhem bi terza helbesta deh kîteyî hatiye nivîsîn. Ev celeba kêşa helbestê rengê hindek behrên ‘erûzê dide lêbelê berhem bi kêşa ‘erûzê nehatiye nivîsîn. Kêşa berhemê pênc û pênc, deh kîte ye û Mela Perîşan jî ev terza xwemalî tercîh kiriye.

Perîşanname bi serwaya mesnewiyekê hatiye nivîsîn û sernavên beşan jî bi hişmendiya mesnewiyeka ayînî hatine dariştin lê ji ber ku pîrrianiya mesnewiyên dînî an jî aşiqane di nav qalibê ‘erûzekê da têne nivîsîn, ev berhem mesnewiyeka bê ‘erûz e. Dikare bê gotin ku *Perîşanname* bi temamî menzûmeyeka dînî ye û bi kêşa kîteyê, di qalibê mesnewiyê da hatiye nivîsîn.

Ji aliyê naverokê ve dikare bê gotin ku naveroka berhema Bursî ya navborî û naveroka *Perîşannameyê* zêde dişibin hev. Berhema Bursî, li ser ‘esasên baweriya Şî‘ayê Danzdeh Îmamî ye (Lawson, 1999: 262). Di vê berhemê da Bursî, bi giştî li ser îta’eta mutleq a îmaman, parastina heqê wan, naskirin û têgehiştina wan, kamiltiya wan a bêhevta û hikmetên wan ên nûranî, fikr û ramanên xwe pêşkêş dike. Xaseten, puxtuya berhema Bursî li ser te’rîf û ravekirina meqamê bala yê ‘Elî bin Ebû Talib e. Bursî, di vê berhema xwe de, meqamên me’newî yên axretê destnîşan dike, girîngî û elzemiya muhebbet û îta’etê ji bo Îmam ‘Elî û pejirandina ‘meqamê welayetê’ destnîşan dike. Li gorî Bursî, ‘meqamê îmametê’, îlahî ye û ji meqamên ‘nubuwet’ û ‘rîsalet’ê balatir û pîroztir e (Panahloo, 1398: 43-72).

Bursî, berhema xwe taybet li ser payeyên bilind ên Hz. ‘Elî hûnandiye û hewl daye welayeta wî şîrove bike. Herwisa, di ‘alema zerreyan de, li herdu cîhanan meqamên bala û me’newî yên Hz. ‘Elî rave dike, bêsînoriya ‘ilm û zanîna wî eşkere dike û diyar dike ka însanê welayeta wî înkâr bike û dijminahiyê li Îmam ‘Elî bike, dê rastî çî encamên xirab bê (Seyyidî & Înayetî, 1396: 73-100). Ev têgehên navborî, ‘esasên sereke yên baweriya mezheba şî‘a pêk tînin. Di cîhanbîniya hizrî ya şî‘îyan de, hebûna berî-hebûnê (pre-existence) ya Îmam ‘Elî, mijara herî nazik û kûr a felsefeya hebûneweriyê ye. Bingeha vê baweriyê digehe hedîsên dewra ewil a baweriya şî‘a (Amir-Moezzi, 2006: 135-150).

Terma ‘welayet’ê ji Qur’anê hatiye wergirtin û welayeta ‘Elî jî qonaxa herî muhîm a baweriya mezheba şî’a ye (Amir-Moezzi, 2006: 177-207). ‘İlmê îmam, bi temamî ji aliyê Xwedê ve hatiye bexşandin, lewma jî rabirdû, roja îro û dahatû di nav çarçoveya vî ‘ilmî da cih digrin (Amir-Moezzi, 2006:155). Wekî rêberê xwe Şêx Recebê Bursî, di heman paşxane û kontekstê de muellifê *Perîşannameyê*, Mela Perîşanê Dînewerî jî van têgehên sereke bi kar tîne û bi zarê helbestê, van mijarên muhîm şirove dike.

Bi analîza naverokî em dikarin bêjin ku Mela Perîşan wekî Şêx Recebê Bursî, bi baweriya xwe pabendê mezheba şî’a ye û ji aliyê îtiqadê ve danzdeh îmamî ye. Di berhemê de li ser vê yekê gelek referansên ehlê beytê cih digrin. Mela Perîşanê ku li gorî berhemê pênçeh salan xizmeta terîqetekê kiriye, xwe wekî peyrewekî welayeta Îmam ‘Elî destnîşan kiriye û baweriya xwe bi vî rengî pênase kiriye:

Ya ‘Elî min ‘ebdê ‘uqûbetbar im

Ji kîştey ‘emelê wê m şermsar im

Ne Heq ne Nebî ne Welîm dîye

Desim ve damanê welayet bin bîye (Mela Perîşan, 1313: wereq: 24a).

Perîşannameya Mela Perîşanê Dînewerî ji Muqeddimeyek, heft bab û xatimeyekî pêk hatiye. Mijarên sereke yê berhemê *Pendnameyek* li ser afirandina gerdûnê û meqamê Însan, Meqtel-i Huseyn û Zêmarek ji bo Kerbelayê, Saqîname, Şerî’et, Terîqet, Heqîqet û Me’rîfet, Nav û Sifetên Xwedê Te’ala, *Itirafnameyek* ji bo Gunehên Giran, Şefa’etxwazî i Xwedê, Pêxember û Şahê Welayetê û Bexşxwazî ji bo Roja Mehşerê ye.

Beşa muqeddimeyê di nav xwe de zêdetirî bîst mijarên cuda û temayên sereke yên wek: Nubûwwet û Welayet, Naskirina Xwedê, Beyana meqamê Însan, Wesfê bendegî, Mi’rac, Zatê qedîm, Xedîrê Xum, Wesiyeta Resûl ji bo ‘Elî, Zulfeqar û ‘Elî, Pêxemberê dilan, Şanê pêxemberê Îslamê û Munazaraya Aqil û ‘eşqê dihewîne.

3. Munazaraya ‘eşq û Aqil di *Perîşannameyê* de

Dikare bê gotin ku yek ji balkêştirîn temayên ‘îrfanî yên *Perîşannameyê*, munazaraya ‘eşq û aqil e ku di beşa Muqeddimeyê de cih digre. Di Muqeddimeyê de Mela Perîşan piştî du beytên ku behsa Şêx Recebê Bursî wekî şêxê xwe dike, dibêje ku wî û Şêx Receb li ser aqil suhbetek kirine û ‘eşq di cih de ketiye nav civata wan.

Wekî hat gotin, di çanda îrfanê de eşq, navek e ku ji bo “derbaskirina sînoren hezkirin”ê, “hezkirina Xweda ye bi hemû hewldan û daxwazê.

Aqil jî, bi wateya xwe ya giştî, behremendiya razberkirinê ye. Lê wekî têgeheke felsefî û mantiqî aqil, gewherek ne maddî ye lê bandora wê li ser maddeye çêdibe û heqîqeta hebûnê pê tê zanîn. Ji bilî vê wateyê, aqil hêza zanebûn, têgihîştin û çêkirina têgehan, berawerdkirina nav têgehan e û hizirkirina

rast e ku ev kêfîyet bi temamî xasî mirov in. Her wiha mirov wek “heywanê bi aqil” an jî “heywanê aqil dike” tê pênasekirin. Ji alîyê din ve aqil, wek têgehek etîk, siyasî û estetîk, hêza veqetandina rastî ji nerastîyê, başî ji xerabîyê û spehîtî ji kirêtîyê ye.

Di felsefeya Yewnanî de yê ku cara yekem gerdûn bi aqilekî metafîzîk amaje kirî Anaksagoras e. Li gorî wî, bûyîn, tunebûn û tevgerên ku di gerdûnê de çêdibin li gorî sîstemek aqilane ye û navê wî aqilî jî “nous” e. Lê Aristoteles aqil li ser du çengan ji hev veqetandîye. Navê çenga yekem aqilê teorîk e çenga duyem aqilê pratîk e. Aqilê teorîk jî di du çengan de tê vekolandin: “aqilê lebatî” û “aqilê nebatî”. “Aqilê lebatî” jî bo standina şêweyên tiştên ku têne famkirin ji aqilê tebatî re derfetan amade dike. Bi vî şiklî tişt têne zanîn.

Di felsefeya Îslamê de têgeha aqil zêde hatiye nîqaşkirin. Farabî di berhemeke serbixwe de derbarê wateyên aqilî, ji bo aqil wateyên cur bi cur vekolandine. Digel Farabî gelek feylesofên Îslamê, ji bo terîfkirina aqilî rêya Aristoteles şopandine, lê di hin ramanên xwe yên taybet de xwe ji feylesofê Yewnan veqetandine. Li gorî feylesofên Îslamê çar çengên aqilî hene wekî: Aqilê veşartî/bilquwe, meleke, aqilê lebatî û aqilê mustefad hatine binavkirin.

Aqilê veşartî, di ruhê mirov de weke hêzeke veşartî cih girtiye. Ev aqil weke ruhê ferdî/takekesî ye, çawa ku tê zanîn ruhê ferdî/takekesî nemînî ye. Dema ku aqil ji derfetê ber bi diyarbûnê ve diçe weke aqilê meleke tê binavkirin. Dema ku aqil ji derfetê bi temamî derdikeve jê re aqilê lebatî an jî aktif/bilfiil tê gotin. Di vî pileyê de eynîtîya aqil û têgehê çê dibe. Di pileya dawî ya bi navê aqilê mustefad de, aqil formen tiştên ku têne têgihîştinê razbar dike, eynîtîya aqil û hizirkirinê çêdibe û aqil xweserîya xwe îlan dike. Ev pileya herî dawî ye. Piştî vî pileyê, di navbera aqilê mustefad û aqilê feal-ku bi jorejêr aqilê semawî yê herî dawî ye û herî nêzî dinyayê ye û sedemê zanîn, çêbûn û şêwegirtinê ye- de pêwendiyek çêdibe. Ji vî pêwendiyê re pevgihîştin/ittisal tê gotin (Doru, 2019: 17).

Di tarîxa ramana Îslamê de aqil wek “Yekem tiştê ku Xwedê afirandiye” yanî (اول ما خلق الله), hatiye qebûlkirin. Li gorî Curcanî, Aqil qedîm e. Ji ber ku eger Hadîs hebûya, dê maddî bûya. Lewra borîya her hadîsekê, maddî ye. Aqil, cewherekê ruhanî ye ku Xwedê girêdayî laşê mirov afirandiye. Nefsê Natiqe ye ku her kesê bi peyva “Ez” ji wî behs dike. Cewherek e ku bi tedbîr û teserufê ji maddeye hatiye veqetandin û bi laş ve girêdayî ye û bi wî, heq û batil tînen nasîn. Cewherek abstrakt (soyut) e ku tiştên xayib (veşartî) bi wasîta û yên mahsus bi çavderîyan, îdrak dike (Curcanî, 1997: 144-154).

Aqil, li gorî “nav”ê tek e. Hêza wê kêr û zêde dibe. Bi hêza erkanên xwe zêde û bi zêdebûnê ve bihêztir dibe. Yekem meqama wê jî fitrat e. Aqil, di nav sînoren peyvan de, bi mecaz, ji bo peyva “zanîst”ê tê bikaranîn. Li gorî ehlê tehqîqê, terkîbê İnsanê Kamil ji sê me’nyayan pêk tê: ruh, nefis û laş. Her yek ji van, bi rengdêr an sifatekê piştrast dibin. Rengdêra ruhê, aqil e, ya nefis hewa ye û ya laş jî hest e. Zanîst serdestiya aqilî dike û serdestiya aqilî li ser zanîne nîne. Zanînen tenê bi aqilî sûdmend e û aqil jî bi zanîne (Erginli, 2006: 78-81). Aqil wekî çirayê

xulamtiyê jî hatiye pênasekirin ku bi wê re heq ji neheqê, îtaet ji gunehê, zanîn ji nezanitîyê tînen cudakirin (Gonabadî, 1334: 47).

Lê herçendî aqil mexlûqê Xweda yê herfî birûmet be jî di tesewwif û edebiyata îrfanî de her tim li hember eşqê, bê nîrx yan dijberê eşqê hatiye wesifkirin (Poorjavadi, 1385: 605). Lê divê bê diyarkirin ku têgeha aqil ku ji aliyê arifên misilman ve hatiye biçûkdîtin, aqil di wateya Yewnanî ye ku bi taybet piştî “tevgera tercume” tevî çand û zanistên îslamê dibe û êdî di sedsala 4a koçî de wekî têgehekê navendî ji bo ramana mirov tê qebûlkirin (Amir-Moezzi & Jambet, 2004: 181).

Munazereya aqil û eşq, temayeke berbelav e di tarîxa ramana îslamî de û mutesewwifên mezin ên wekî Necmeddînê Razî (ss. 6-7) (bnr. Razî, 1345) û İbn Turke (ss. 8-9) (İbn Turke, 1375) rasterast li ser vê mijarê berhem nivîsandine.

Dikare bê gotin ku nîrxandina van du têgehên ji bo biçûkdîtin an qîmetxistina aqil û berzkirina eşqê di gotinên ehlê îrfanê de diyardeyeke pir berbelav e (Rastgû, 1383: 247). Zîra li gorî ehlê îrfanê, “aqil tenê dikare heta dergehî biçê, lê nikare derbasî malê bibe” (Şemsê Tebrîzî, 1369: 180). Ji ber vê yekê jî “lingê ehlê fikir û îstidlal jî ji darê ye û lingê darîn pir bêbawer e” (Mewlana, 1389: 88). Tiştê ku aşiq lê digere bi aqil, fikir û fikirînekê nayê peyda û çareserkirin û “zanista eşqê di nav defterê de peyda nabe” (Hafîzê Şîrazî, 1389: 107). Qonaxa eşqê qonaxa derbaskirin û derbasbûna ji aqil e. Li gorî ehlê tesewwifê heger di eşqa aşiqî de aqil an fikirînekê hebe ku derfetekê bide wî ta ku ji xeynî maşûqê xwe li ser kesekî din bifikire, ew eşq ne pak û rast e. Zîra di eşqekê de ku bi aqilî bê rêvebirin, tu qencî tune ye (İbn Arabî, 2005: 33).

Di heman demê de, di nêrîna îrfanî de coxrafyaya eqilî wekî coxrafyayeke sînordar hatiye teswîrkirin. Beramberê vê, coxfaryaya eşqê, bê sînor e û aşiq, bi rêveberiya eşqê dikare ji sînoran derbas bibe. Wekî Mewlana dibêje:

“Aqil dibêje şeş cihet sînor e û rêyek din tune ye

Eşq dibêje rê heye û ez gelek caran çûme” (Mewlana, 1388: 219)

Lê divê bê diyarkirin ku têgeha aqil ku ehlê îrfanê li dij derdikevin, “Aqilê Rehmanî” nine ku wekî “Yekem tiştê ku Xwedê afirandîye” yanî (اول ما خلق الله), tê qebûlkirin. Ev aqilê hesabker an aqilê bêqîmet (cuzî) e. Çawa ku Mewlana behsa du cure aqil dike; Yek aqilê “cuzwî- bidestxistî an berhevkerî” ye ku “lewheyê hafîz” e û di xeyal û şîkê de girtî ye (Xurremşahî, 1375: 690-692). Yek jî aqilê “diyardeya Xweda, rehmanî an nûranî” ye ku “lewheya mehfûz” e û çavkaniya wî di nav can de ye (Mewlana, 1389: 561-562), aqilê “kull” e û giştê alem, sûreta wî ye (Mewlana, 1389: 609). Ehlê felsefeyê di benda aqilê cuzwî de girtî ne lê, peyxember şehsuwarên aqilê aqil in (Mewlana, 1389: 398) ku di nav can de ye.

Di edebiyata îrfanî ya Goranî/Hewramî de jî bi pîranî aqil li hember eşqê hatiye bêqîmetkirin û biçûkdîtin. Aşiq, dişewite û bi şewitandina “xwe/ego” ji aqil rizgar dibe:

Êne gişt pey min zûxalfî biyen

Ce ‘eql û ce fam, ce hûş berşiyen (Bêsarani, 1375: 117).

Lê derdê eşqê derdek e ku hîç aqilek, heta Erestû (Arîstoteles) û Eflatûn jî dermana wî nizanin:

Erestû devay derdim nezana

Eflatûn duay La Hewliş wana (Bêsarani, 1375: 197).

Zîra derdê aşîq qet naye dermankirin:

Temaw û weşberî makêşe Seydî

Duvayê derdê aşîq nîst destur (Seydî Hewramî, 1971: 38).

Mela Perîşanê Dînewerî jî bi heman şêwazê ku li jor hat behskirin, meseleya aqil û eşqê dinirxîne. Ew, bi bikaranîna ayet û hedîsan hewl dide serweriya eşqê ya li hember aqilî beyan bike. Wekî hat gotin, Mela Perîşan piştî du beytên ku Şêx Recebê Bursî wekî şêxê xwe binav dike, dibêje ku wî û Şêx Receb li ser aqil suhbetek kirine û ‘eşq di cih de ketiye nav civata wan:

Ve tirsê sellem û sellem tirsî

Şêx Recebê Bursî bi ew heme qursî

Pencah sal terîqê xidmetim guzaşt

Curbuzey yek herf bîştir ew nedaşt

Ême ve ‘eql û hûş behsîman kêşa

Ej wehm ve xwar hat ‘eşq bêperwa

‘Eql wat Perîşan pir bê perwa yî

‘Eşq wat ferq ha mabeynê kor û bîna yî (Mela Perîşan, 1313: wereq 22b).

Wekî di beytên jorê de tê dîtîn, yekem taybetiya ku Mela Perîşan ji bo eşqê li hember aqil diyar dike, “bêperwa”yî an bêtirsbûn e. Divê bê gotin ku bikaranîna “bêtirsbûn”ê wekî navdêrek ji bo eşqê, diyardeyeke berbelav e di edebiyata îrfanî de. Wekî Xanayê Qubadî jî dibêje:

Çünke bî tewr in umîdim hen pêt

Bibexşim ve eşq bêperway wêt (Xanayê Qubadî, 1394: 409).

Eşq bêtirs e û aşiq jî bêtirs dibe. Zîra eşq yanî azadî û rizgarî (Cemaleddîn Ebû Rûh bin Ebû Se'îd, 1376: 80). Loma jî aqil nikare xwe bigihîjîne asta eşqê, ji ber ku aqil girtiyê tiştên dinyewî, maddî û hesaban e:

Eşqê bêtirs ji ku, aqilê pir ji fikir ji ku

Torê rake, zehmet e ku ev Homa bi me re rûne (Sebziwarî, b.t.: 23).

Di heman demê de, ew bêtirsbûn, dibe sebeba “hêza dîtin” an “feraset” a ji bo eşqê, li hemberî aqilê ku kor. Eşq xwedî feraset e, yanî melekeyek e ku bi saya wê dikare cewher û esassê heyînên دنیا û masiwa û bûyerên wan bèn keşifkirin. Yanî eşq, xwedî hêzek e ku hemû qadên zanyariyan ku bi aqilî nayên zanîn, keşif dike.

Mela Perîşan wisa dewam dike:

Eql wat kema hiye çîşit in menzûr

‘Eşq wat muhebbet hesûd mekey kor (Mela Perîşan, 1313: wereq 23a).

Aqil, gotina eşqê erê û qebûl dike, lê wekî tê dîtin, li gorî Mela Perîşan aqil, wekî têgîneke çavnebar û hesûd tê hesabandin, ku ji hesûdiya eşq/muhebetê kor bûye.

Li gorî Mela Perîşan, aqil, di çembera îmkanê, yanî cihana maddî de, girtî ye. Yanî wekî li jorê jî hat diyarkirin, coxrafyaya aqil, li gorî ehlê îrfanê, coxrafyayeke sînordar e û sînorê wê jî cihana maddî an “çembera îmkanê”ê ye. Lê herêma û qada eşqê ew qas bêsinor e ku asta wê ya herî jêrîn xeyb-ul Xuyûb e. Qadeke ku tê de dawî û sînor ji bo zeman û mekan tuneye û dilê aşiq bi bi cezbe û semayê ber bi wê derbas dibe (Eyn-ul Qudatê Hemedanî, 1337: 6). Qada xelwet (Xerewî îsfahanî, b.t.: 20), peydabûna cem’ û tefsîlê têgeha “Hebûn” a (Şah Nîmetullahê Welî, 2535: 747), Zat e:

‘Eql wat mer îmkan ne pa bestîş in

‘Eşq wat xeyb-ul xuyûb cenbey pestîş in

Wat xeyb-ul xuyûb ji cenbey Zat in

Wat her çi xeyr fikir hat sifat in (Mela Perîşan, 1313: wereq 23a).

Li gorî Mela Perîşan, cewhera aqilî ji tevliheviya çar enasir an çar hêmanan, yanî hewa, ax, av û agir, ku wekî pêkhatiyên bingehîn ên gerdûnê tèn qebûlkirin, pêk hatiye. Loma jî ji ber ku xwedî cewherek e ku ji kesretê pêk hatiye, ji nasîna Yek/Wehdetê aciz e û nasîna Wahid ji bo wî ne mimkim e. Lê lingê eşqê li ser pêlikanê ye û ber bi jor ve hildikişe. Qadeke ku batina wê “xeyb” e û ji bo aqilî, ku ji bo Wahid jî “cih” tasawwur dike, “lem yedrek” û nizanî ye. Zîra aqil li gorî cewhera xwe tenê dikare “zahir”ê fêm bike.

Tu xud me ‘cûn î le çar ‘enasir

Pey şînasay yek le çar in qasir

‘Eql wat Perîşan megzer ji îmkân

‘Eşq wat dîwane est pa bi nerdîban

‘Eql wat zahirî el-wela çîş in

Batinî keyb in lem yedrek pêş in

‘Eql wat cay Heq biyel meker weswase

‘Eşq wat Xuday cadar eray tu xas (Mela Perîşan, 1313: wereq 23a).

Li gorî Mela Perîşan, aqil bi rêya sedem/delîlan “hebûna” Xweda qebûl dike. Li vir divê bê gotin ku di felsefeyê de ji bo îsbata hebûna Xweda sê birhanên sereke yên felsefî hatine saz kirin. Yek ji van li ser argumanên têgehî hatiye avakirin ku wekî “delîla ontolojîk” tê nasîn û yên din jî ji hebûn û avabûna dinyayê hatine derxistin. Delîla ku ji hebûna alemê hatiye derxistin wekî “delîla kozmolojîk” û ya ku ji sazûmaniya alemê hatiye derxistin jî bi nave “delîla teolojîk” tê nasîn (Doru, 2019: 43-44). Lê eşq hebûna Wî bê sedem, bê hewce an birhan qebûl dike. Ji bo eşqê pêkhatina “suxra û kubra” da ku ferziyeyekê pêk bînin û bigehin encamekê ku îsbata hebûna Xweda ye, ne lazim e. Ji bo eşqê, delîla hebûna Xweda, sûreyê Tewhîd e.

Mela Perîşan di beytên li jorê de behsa mertebeyên pîroz ên Hz. Elî jî dike. Şair bi bikaranîna ayeta 10 a sûreyê Fethê ku dibêje “Destê Xweda li ser destên wan e” (Fetih 48/10), dibêje ku mebest ji “destê Xweda” Hz. Elî ye. Di heman demê de hedîseke mensûb bi Hz. ‘Elî bi kar tîne ku gotiye: “Ez du sal ji Rebbê xwe biçûktir im” (Qazî Se’îd Qumî, 1379: 355)

Xuday ke ve delîl beyû ne destim

Î new ‘ xudawend nemîperestim

Sûrey Tewhîd wat ‘eql delîl bes e

Wat suxra û kubra netîceş yes e

Xelaf iz ‘af muza ‘ef deh bar

Mertebey ‘Elî tenzîl bû naçar

Ûsa we ‘Elî huwe meratib in

Huwe xud işare we me'anib in

Heq nezdîk ve gişt kes niyen ledeyh

Cihet ha ve şexsê muşar eleyh

Pencey Yedullah 'Elfiyy in menat

Yedullah fewqê eyddîhim Heq wat

Ji Xuda û Resûl du mertebe pest hat

Ene esxer min Rebbî bi seneteyn wat

'Ehed Ehmed in eger agah î

'Elfiy in ji rutbey Ehmedullahî

'Eqî wat semeddîyet muxtesê Heq in

'Eşq wat ye xud ber Heq mutleq in

Zill fena zî- zill mustehlek nîye

Zill xud qabilê qetrê tecewwuf nîye (Mela Perîşan, 1313: wereq 23b-24a).

Di dewama beytan de behsa aqil û eşqê diçe ser têgeha “Çardeh Ten/kes”. Wekî tê zanîn, di doktirîna baweriya şîayên îsna'eşerî de, têgeha “Çardeh Me'sûm”, têgehek bingehîn e. Li gorî daneyên tarîxî yekem kes ku behsa van çardeh kesan dike, Suleym bin Qeys el-Hilalî ye (h. 76) (el-Hilalî, 1428) ku sahabeyê pênc îmamên pêşî bû û berhema wî kevintirîn çavkaniya sahabeyekî şî'î ye, ji ber vê jî di tarîxa şî'a da xwedî cihekî taybet e (Amir-Moezzi, 2009: 34-49) û ji bo xebat û lêkolînên piştî xwe bûye çavkaniya sereke. Li gorî berhema el-Hilalî û berhemên piştî wî hatî nivîsîn, çardeh kesên me'sûm ev in: Pêxember Muhemmed (1), keça wî Fatîma (2) û Danzdeh Îmamên mezheba şî'a: 'Elî (3), Hesên (4), Huseyn (5) û îmamên dî yên ji nîfşê Elî; Zeynelabîdîn el-Seccad (6), Muhemmed el-Baqir (7), Cafer el-Sadiq (8), Musa el-Kazim (9), 'Elî el-Riza (10), Muhemmed el-Teqî (11), 'Elî el-Neqî (12), Hesên el-Eskerî (13) û Muhemmed el-Mehdî (14) (Algar, 1990: 627-629). Li gorî Mela Perîşan behsa van Çardeh Me'sûman wateya “Seb'ê mesanî” me:

Seb'ê heft mesanî ve me'na du an

Seb'ê mesanî hemdê Çardeh Ten zan (Mela Perîşan, 1313: wereq 6b).

Têgeha du-heft an jî ‘seb’ê mesanî’, tê zanîn ku ji Qur’anê ye û di Sûreya Hîcr, ayeta 87em de cih digire. Li gorî Mela jî Çardeh Me’sûm, ango du-heft kesên di Sûreya Fatîheyê de hemd ji bo wan heye, her heman kes in û di *Perîşannameyê* de pesnê wan tê dayîn. ‘Alîm û mufessîrê navdar Eyyaşî (h. 320) vê mijarê ji gotinên îmamê şeşem Cafer el-Sadiq, bi vî awayî neql dike:

Ji ber ku di nimêjê de Sûreya Fatîhe du caran tê xwendin, wek seb’ê mesanî/du-heft tê binavkirin. Qesda vê ayetê ehlê beytê ye ku wekî diyarî bo pêxember hatiye dayîn. (el-Eyyaşî, 1430: 437).

Mela Perîşan, jî bi uslûbeka edebî, vê hedîsê bi kar tîne di temamê naveroka *Perîşannameyê* xwe de, doktrîna ‘esasî û giring a baweriya mezheba şî’a rave dike. Li gorî vê doktrînê îmamê me’sûm jî wekî pêxember bi xwe, ‘kitêba bideng’ e (kitab-i natiq) û Qur’an jî ‘kitêba bêdeng’ e (kitab-i samit) (Amir-Moezzi, 2011: 115).

Li gorî Mela Perîşan ev Çardeh Kes, gişt “Yek” in, ““Kes jê çênebûye...” û “... û ew jî ji kesî çênebûye” (Ixlas 112/3). Ayeta “Tu hemkûf û hevta jî jê re tun in” (Ixlas 112/4) jî medhê Hz. Elî ye ku Heq ji bo Hz. Pêxember kiriye. Zîra Hz. Elî wateya “Tu tişt mîna Wî tune ye” (Şûra 42/11) ye. Lê tenê eşq dikare wahdet û mertebeya van bizane û aqilê bêçare ku di benda “tenzîh” û “te’lîq” e ji têgihiştinê acîz e.

Li gorî Mela Perîşan ji ber ku eşq û aqil ji aliyê astê ve ne berdêl û wekhev in, dirêjkirina behsê jî ne lazim e. Loma jî baştir e ku eşq, li hember aqilî ayeta “Dînê we ji we re û dînê min jî ji min re” (Kafirûn 109/6) bişopîne.

‘Eq wat Çardeh Ten *lem yelid* mebû

Du bîn ehwel in Çardeh bîn ha kû

‘Eq wat *lem yûled* eray kî min in

‘Eşq wat Fatime kî ji şîr senin

Lem yekûn lehû kufûwen ehed

Medhê Heyder kird Heq eray Ehmed

Şexsê batin wat be ‘d ej mehzê Heyy

Her yes e *leyse ke mislihî şey*’

Huşê bîçare wêney Ka Şeref

Tenzîh yek teref te’lîqî yek teref

‘Eql û hûş hemtay barê ‘eşq nehat

Le kum dînikum we lî dîn ‘eşq wat (Mela Perîşan, 1313: wereq 24a).

Di nêhêrîna pêşîn de, dibe ku xwendevan wisa bifikire ku Mela Perîşan di nirxandina eşq û aqilî de xwedî nêrîn û şêwazeke tesewwufî ye û bi xwe jî sofi ye. Lê gava ku *Perîşannameya wî* tê analîzkirin, tê dîtin ku berteka wî ya li hemberî tesewwuf û mutesewwufan, bertekeke neyînî ye.

Mela Perîşan di beytên 522-534ê û di berdewama wê beşa *Perîşannameyê* de jî, sofi û mutesewwufan bi awayekî tund şermezar dike û wan wekî ‘kafir’, ‘şerabxur’, ‘tiryakkêş’, ‘înkarkerên Mezheba Caferî’ û ‘terkenimêj’ bi nav dike. Hetta di berdewama beşê de ji bo ehlê tesewwufê dibêje “Ew ji ker, kûçik û heywanên dirinde du tebeqe jêtir” in.

Divê bê gotin ku ev dijberiya Mela Perîşan ya li hemberî mutesewwufan, di seyra tarîxî de gelek caran ji aliyê ‘alimên şîî yên sereke ve jî wekî rexne û şermezarkirinên tund hatine nivîsîn. Ji ‘ulemayên mezheba şî’a, Şêxê Sedûq (h. 381), Şêxê Muffîd (h. 413), Şêxê Tûsî (h. 460), Tebrîsî (h. ss. 6), Xace Nesîreddîn Tûsî (h. 672) û ‘Ellame Hillî (h. 726), wekî Mela Perîşan dijberiya ehlê tesewwufê kirine û di nivîsên xwe de ne’let li wan barandine.

Di sedsala 9ê hicrî de, Seyîd Heyder Amolî ku me berê jî behsê kir, di berhema xwe *Cami’ ul-Esrar we Menbe’ ul- Enwar* de hewl daye îsbat bike ku baweriya şî’a û felsefeya tesewwufê di ‘esasê xwe de wekî hev in (Amolî, 1426). Amolî, bi taybet di bin tesîra bîr û baweriyên Îbn ‘Erebî de maye û digel ku mijara “Xatem ul-Ewliya”, li hemberî fikrên Îbn ‘Erebî derketiye, kitêba wî ya navdar *Fusûs ul-Hikem* jî şerh kiriye (Amolî, 1352).

Her çend lêkolînên derheq pêwendîya şî’a û tesewwufê de, xalên hevbeş (Şeybî, 1354) ên van herdu ekolên hizrî/dînî nîşanî me bidin jî, cudahiyan wan ên bingehîn (Şeybî, 1387: 64-67) divê neyên paşguhkirin. Sersebebê van cudahiyan doktrînî, bêguman têgeha ‘welayet’ê ye, ji ber ku ne zelal e ka ‘welî’ kî ne û li gorî çî hatine tayînkirin. Terma ‘welayet’ê, wekî cewhereka bingehîn tê qebûlkirin ku mezheba şî’a jî ekola tesewwufê jî li dewrûberê wê ava bûne. Di baweriya mezheba şî’a da, welayet tenê meqamekî pîroz e; bêyî navgîn û amraz, rasterast ji aliyê Xwedê ve ji bo ‘Elî bin Ebû Talib û yanzdeh îmaman hatiye bexşandin. Ji xeynî wan welî nînin û dê êdî neyên jî.

Xatem el-Ewliya, ango weliyê dawîn jî kurê îmamê yanzdehem Hesên el-Eskerî ye; sala h. 255 an jî 256ê li bajarê Samirraya Iraqê hatiye dinyayê û navê wî Muhemmed bin Hesên e. ‘Mehdî’, ‘Qaim’, ‘Sahibê Zeman’ û ‘Weliyê ‘Esr’, çend nasnavên wî ne ku di navbera salên h. 260-329ê de, berev ‘Xeybetê Suxra’ (windabûna biçûk) û piştî sala h. 329ê jî berev ‘Xeybetê Kubra’ (windabûna mezin) vekişiyaye. Dema dawîya dinyayê hat, dê wekî ‘Hezretê Mehdî’ ango ‘Qaimê Alî Muhemmed’ li dinyayê zuhur bike. Ev doktrîn, yek ji ‘esasên sereke ye ji bo Mezheba Caferî û şî’ayê danzdeh îmamî. Muhemmed bin Hesên, ji bo hemû

însanan ‘Huccet’ e; delîl, rêber û burhanê tekane ye. Ji xeynî Mehdî, welî nînin û dê neyên jî. Ev bawerî, di gel jiyana Mehdî, ‘elametên zuhura wî û kitekitên li ser hejmar û nasnameya sehabeyên wî, di lîteratura şî’a de ji aliyê gelek ‘aliman ve hatiye teorîzekirin û heta roja îro hatiye (bnr. Tebrîsî, 1415 û Şêxê Sedûq, 1412).

Lê her çend ‘welayet’ û ‘welî’, du termên sereke yê êkolên tesewwufî bin jî, li gor ehlê tesewwufê ne meqamekî taybet e bo ewladên ‘Elî. Ji serdema berbelavbûna tesewwufê heta roja îro, mutesewwufan eşkere parastine ku ji bo ‘terîq’ê -rêya hizr û baweriyê-, her sofiyekî hewcedarî bi pîrekî/îmamekî heye lêbelê ev pîr/îmam, ne şert e ji nesebê ewladên ‘Elî be (Valî, 1389: 63-82).

Ji ber vê jî dikare bê gotin ku nêrîna Mela Perîşan derbareyê eşq û aqilî de, wekî piraniya alimên şî’a, bi taybet Şêxê wî Hafîz Recebê Bursî, ne nêrînekî tesewwufî, belku nêrîneke bi temamî şî’î ye. Ji bo wî, wekî tê dîtîn, têgeha “welayet” û “welîtî”, tenê taybet bi “Çardeh Me’sûm” yanî Hz. Pêxember û Ehlê Beytê wî ne. Ji bo têgihîştina wateya mertebe û dereceya van jî tenê rêyek heye ku ev jî “eşq” e. Aşîq ev kese ku tekane daxwaza wî gihîştina yara wî yanî Ehlê Beyt e û ji ber vê daxwaza terka aqilê dinyewî dike. Ji bo bidestxistina vê jî aşîq divê di rêya xwe de bi cesaret be, zîra taybetî û xwezîya eşqê “bêtirs” û “azadbûn” e.

Encam

Wekî hat dîtîn, têgeha “eşq” di *Perîşannameya Mela Perîşanê Dînewerî* de, wekî gelek berhemên din ên zaraveya Goranî/Hewramî, hatiye behskirin û nirxandin.

Wateya têgeha “eşq”ê ku Mela Perîşan di berhema xwe de bi kar tîne, wateyeke pîroz, îlahî û îrfanî ye. Mela Perîşan vê têgehê beramberî têgeha aqilî bikar tîne ku digel ku gewherek ne maddî û hêza zanebûn û têgihîştinê ye, lê li hemberî eşqê bînirx, bêqîmet yan aciz e.

Şêwaza Mela Perîşan ji bo nirxandina wateya “eşq” û “aqil”, bikaranîna şêwaza munazereyê ye ku temayeke berbelav e di tarîxa ramana îslamî de û gelek berhem li ser heman mijarê ji aliyê zanyarên mezin ve hatine nivîsandin.

Têgeha “Eşq”ê, di konteksta ku Melan Perîşan beyan dike, wekî gelek alimên şî’a, berî her tiştê “derbaskirina sînoren hezkirin”ê ye bi hemû hewldan û daxwazê, bi awayekî bêhed e li hember Hz. Pêxember û Ehlê Beyta wî. Li gorî Mela Perîşan Hz. Pêxember û Ehlê Beyta wî, ji aliyê cewher û xulqandinê xwe ve, xwedî derece û astekê ne ku aqilê dinyewî, ji têgihîştinê wan aciz e. Tenê rêyek heye ku mirov cewher, cewherê heqîqî û rêza wan a sersirûştî fam bike û nêzî wan bibe, ev jî rêya “eşq”a heqîqî û rastîn e. Yanî bi kurtî dikare bê gotin ku ji bo Mela Perîşan têgeha eşqê gava ku derbareyê Hz. Pêxember û Ehlê beyta wî de be watedar dibe.

Çavkanî

‘Amilî, S. M. E. (1983). *A’yan el-Şî’a*, c. 6, Beyrut: Dar-ul Te’aruf.

- Ahmedî, C. (2016). *Tarîxê Edebiyatê Kordî Ez Axaz Ta Cengê Cîhaniyê Evvel*, Întîşaratê Seqiz: Gotar.
- Algar, H. (1990). "Cahârdah Ma'sûm", *Encyclopaedia Iranica*", Vol. 4, Fasc. 7, New York, 1990, rr. 627-62.
- Amir-Moezzi, M.A. & Jambet, Ch. (2004). *Qu'est-ce que Le Shi'ism*, Paris: Fayard.
- Amir-Moezzi, M.A. (2006). "La Préexistence de l'Imam", di *La Religion Discrète, Croyances et Pratiques Spirituelles dans l'Islam Shi'ite*, Paris: Vrin.
- Amir-Moezzi, M.A. (2006). "Notes a Propos de la Walâya Imamite", di *La Religion Discrète, Croyances et Pratiques Spirituelles dans l'Islam Shi'ite*, Paris: Vrin.
- Amir-Moezzi, M.A. (2006). "Savoir C'est Pouvoir, Exégèses et Implications du Miracle dans L'Imamisme Ancien", di *La Religion Discrète, Croyances et Pratiques Spirituelles dans l'Islam Shi'ite*, Paris: Vrin.
- Amir-Moezzi, M.A. (2009). "Note Bibliographique sur le Kitâb Sulaym b. Qays, le Plus Ancien Ouvrage Shi'ite Existant", *Le Shi'isme Imamite Quarante Ans Après, Hommage a Etan Kohlberg*, sous la direction de Mohammad Ali Amir-Moezzi, Meir M. Bar-Asher, Simon Hopkins, Belgium: Brepols.
- Amir-Moezzi, M.A. (2011). *Le Coran Silencieux et le Coran Parlant, Sources Scripturaires de l'Islam Entre Histoire et Ferveur*, Paris: CNRS Editions.
- Amir-Moezzi, M.A. (2020). "La Perle Précieuse Attribué a Rajab al-Bursî, Les 500 Versets Coranique au Sujet de 'Alî", di *Ali, Le Secret Bien Gardé*, Paris: CNRS Editions.
- Amolî, S.H. (1352). *Ness ul-Nusûs fî Şerhê Fusûs ul-Hikem*, teshîh: Henry Corbin, Osman Ismail Yahya, Tehran: IFRI.
- Amolî, S.H. (1426). *Cami' ul-Esrar ve Menbe' ul-Enwar*, muqeddime: Henry Corbin, Osman Ismail Yahya, tecumê: S. j. Tabatabâî, Beyrut: Muessisê el-Tarîx el-Erebî.
- Behramî, Î. (amd.) (1383). *Şahnameyê Kurdî*, Tehran: Hîrmend.
- Behramî, Î. (amd.) (1388). *Şahnameyê Kurdî*, Tehran: Hîrmend.
- Bekran, M. bin N. (1342). *Cihannuma*, be kûşêşê M. A. Riyahî, Tehran: Întîşaratê Kitaxaneyê İbn Sîna.
- Bêsarani, (1375). *Dîwanê Bêsarani*, Lêkolînewe Lêkdanewe: H. Mela salih, Senendec: Kitabê Mihrgan.
- Bîdakî, H. (2016). "Fihristê Tewsîfê Mutûnê Xettîyê Kordî der Kitaxanehayê Îran-Menzûmehayê Dînî ve Aşiqane", *Keşkol*, c. 1, hej. 2, Tehran.
- Bidlîsî, Ş. (b.t). *Şerefname*, amd. F.Z. el-Kurdî, Misir: el-Ezher.
- Bursî, H. R. (1969). *Meşariq Enwar el-Yeqîn fî Heqayiq Esrar Emîr el-Mumînîn*, wer. E. M. Yezdî, Tehran: Întîşaratê 'İlmî Ferhengî Sahib el-Zeman.
- Cemaleddîn Ebû Rûh bin Ebû Se'îd (1376). *Halat ve Suxenanê Ebû Se'îdê Ebûlxejr*, amd. M.R. Şefî'î Kedkenî, Tehran: Agah.
- Curcanî, A. İbn M. es-Seyyid eş-Şerîf (1997). *Tarifat*, wer. A.Erkan, İstanbul: Bahar Yayınları.
- Doru, M.N. (ed.) (2019). *Ferhenga Têgehên, Felsefî*, Diyarbakır: Lîs.
- el-Eyyaşî, Ebû Nezir M. bin M. (1428). *El-Tefsîr*, el-cuz' el-sanî, Qum: Muessise el-Bi'se.
- el-Hilalî, S. bin Q. (1428). *Kitab Suleym bin Qeys*, Tehqîq: M.B. Ensarî, Teb' Xamis, Qum: Delîlê Ma.

- Erginli, Z. (2006). *Metinlerle Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, İstanbul: Kalem Yayınevi.
- Eyn-ul Qudatê Hemedanî (1337). *Levayih*, amd. R. Fermeñiş, Tehran: Çapê Huner.
- Gonabadî, S. (1334). *Şerhê Farsî ber Kelematê Şêxê Ecel Baba Tahirê Hemedan*, Çapxaney Taban.
- Hafizê Şîrazî (1389), *Dîwanê Hafiz*, amd. C. Mensûr, Tehran: Dîdar.
- Hosseini Abbariki S.A. (2021). Yaftehayî Novîn Derbarê Ehval ve Eş'arê Molla Perîşan, *Journal of Kurdish Literature*, Spring and Summer, Vol. VII, No. 1, serie 11, rr. 4-6.
- İbn Arabî (2005). *İlahî Aşk*, wer. M. Kanık, İstanbul: İnsan Yayınları.
- İbn Turke, S. (1375). *Aqil û Eşq ya Munaziratê Xems*, amd. A. Cûdî, Tehran: Merkezê Pejûheşê Mîrasê Mektûb.
- Lawson, T. (1999). The Dawning Places of the Lights of Certainty in the Divine Secrets Connected with the Commander of the Faithful by Rajab Bursi (d.1411), di *The Heritage of Sufism (vol. 3): The Legacy of Medieval Persian Sufism (1150-1500)*, ed. Leonard Lewisohn, Oxford: Oneword Publications.
- Mela Perîşanê Dînewerî (1313). *Perîşanname*, Staatbibliothek zu Berlin, Digitalisierte Sammlungen, 2014.
https://digital.staatsbibliothekberlin.de/werkansicht?PPN=PPN781376718&PHYSID=PHYS_0001&DMDID=&view=picture-toolbox (10.05.2022).
- Mewlana Celeddîn (1388). *Xezeliyatê Şemsê Tebrîz*, amd. M.A. Şefîî Kedkenî, Tehran: Suxen.
- Mewlana Celeddîn, (1389). *Mesnewî yê Me'newî*, amd. T. Subhanî, Tehran: Ruzene.
- Modarressi, H. (1993). *Crisis and Consolidation In The Formative Periode Of Shi'ite Islam, Abû Ja'far ibn Qiba el-Râzî amd His Contribution to Imâmite Shi'ite Thought*, Princeton: The Darwin Press Inc..
- Momen, M. (1985). *An Introduction to Shi'i Islam*, Connecticut: Yale University Press.
- Ölmez, C.& Vali, Sh. (2021). *Mem û Zîna Hewramî*, İstanbul: Nûbihar.
- Panahloo, O. & İhtişaminia, M. (1398). l'tiqadat-i İmamiyye der Hewzê İmamet ez Menzerê Hafiz Receb Bursî, di *Feslnamê İlmî-Pejûhişî Pejûhişhayê l'tiqadî-Kelamî*, sal 9, şomarê 34, Tabistan.
- Poorjavadi, N. (1385). *Zebanê Hal Der İrfan ve Edebiyatê Parsî*, Tehran: İntişaratê Hermes.
- Qazî Se'îd Qumî, M. S. bin M. (1379). *Şerh ul-Erbe'în*, teshîh: N. Hebîbî, Tehran: Neşrê Mîrasê Mektûb.
- Qur'an (2014). *Wergera Qur'ana Pîroz bi Zimanê Kurdî*, wer. Mela Huseyn Êsî, Mela Se'îd Girdarî, Mela Muhemmed Bêrkevanî, ç. 4, İstanbul: Şûra Yayınları.
- Rastgû, M. (1383). *İrfan der Xezelê Farsî*, Tehran: İntişaratê İlmî ve Ferhengî.
- Razî, N. (1345). *Resaleyê Eşq û Aqil*, amd. T. Tefezzulî, Tehran: Bongahê Tecume ve Neşr.
- Şah Nîmetullahê Welî (2535). *Kulliyatê Eş'ar*, amd. C. Nûrbexş, Tehran: Xaniqahê Nîmetullahî.

- Sebzîwarî, H. (b.t.). *Dîwan*, amd. M. Moderissî Çardihî, Întişaratê Kitabfirûşiyê Mehmûdî.
- Şemsê Tebrîzî, (1369). *Meqalat*, amd. M.A. Muvehhid, Tehran: Xarezmî.
- Şêxê Sedûq, Ebî Ce'fer ibn Babûye (1412). *Kemal el-Dîn ve Temam el-Nî'me*, tehqîq: H. A'lamî, Beyrut: Muessise el-E'lemî li l-Metbûat.
- Şeybî, K.M. (1345). *Hembestegî Miyânê Teşeyyu' ve Tesewwuf*, tercumê A. A. Shahabi, Tehran: Întişaratê Danişgahê Tahran.
- Şeybî, K.M. (1387). *Teşeyyu' ve Tesewwuf Ta Axazê Sedê Dewazdehumê Hicrî*, tercumê A. Zekavetî Qaragozloo, Tehran: Întişaratê Amir Kabir.
- Seydî Hewramî (1971). *Dîwanî Seydî Hewramî*, Kokirdenewe û Şîkirdenewe M.Emîn Karduxî, Silêmanî: Çapxaney Kamiran.
- Seyyidî, S. H. & Înayetî Rad, M. J. & Huseynî Şahrûdî, M. (1396). *Berresî Mefhûmê Guluw der Nezeriyatê Welayî Hafiz Receb Bursî*, di *Costarhayî der Felsefe ve Kalam*, sal 49, şomarê peyapey 98.
- Subhanî, J. (1418). *Mosû'ê Tebeqat el-Fuqeha*, c. 9, Qum: Mu'essisey-i Îmam Sadiq.
- Tebrîsî el-Nûrî, H. (1415). *el-Necm ul-Saqib fî Ehwal el-Îmam el-Hucce el-Galib*, tehqîq: S. Y. Musavî, Qum: Enwar Huda.
- Tevessulî Efşar, M. (1389). *Karburdê Îstilahatê Îrfanî der Edebiyat*, Zencan: Întişaratê Danişê Zencan.
- Ulfetî Tebrîzî, Ş. (1362). *Reşf'ul-Elhaz fî Keşf'ul-Elfaz*, amd. N.M. Hirewî, Tehran: Întişaratê Mewla.
- Umerayî, Î. X. (2008). *Şerh-i Dîvan-i Mola Perîşan*, amd. E. Xezenferî, Xurremabad: Întişaratê Şapûrxwast.
- Vali, Sh. (1385). *Negahî be Fermanê Mensûb be Îmam Sadiq*, di *Meskûye*, Danişgahê Azadê Îslamî Şehrê Rey, şomarê 5.
- Vali, Sh. (1389). *Mefhûmê Pîr der Fermanê Mensûb be Îmam Sadiq*, di *Cawîdan Xired*, dowrê Cedîd, şomarê 6, rr. 63-82.
- Xanayê Qubadî (1394). *Dîwanî Xanayê Qubadî*, Kokirdenewe û Lêkolînewey K. Osman Xeyat, Senendec: Neşrê Şivan.
- Xerewî İsfahanî, (b.t.). *Dîwanê Kompanî*, Tehran: Dar ul-kutub el-İslamiyye.
- Zeza'ul-Arifîn (1334). *Mecmûa-i 'İlmî ve 'İrfanî ve Felsefî*, amd. Ali bin Muhammed Baqir el-Damexanî'ul-Esl-i Kirmanşahî Mesken, Şeban, Kitabxane-i Meclîs-i Îran.
- Keznedar, M. (2010). *Mêjûy Edebî Kurdî*, c. 2, Hewler: Dezgay Aras.
- Xurremşahî, B. (1375). *Hafizname*, c.1, çapa 7emîn, Tehran: Întişaratê Îlmî ve Ferhengî.